

DEMOGRAFSKI RAZVOJ U EUROPSKIM POSTSOCIJALISTIČKIM ZEMLJAMA (1990.-1999.)

Ivo NEJAŠMIĆ
Učiteljska akademija, Zagreb

UDK: 314.8(4-69)"199"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 5. 7. 2002.

U radu se analiziraju demografske promjene u postsocijalističkim europskim zemljama 1990-ih godina. Obuhvaćeno je devetnaest zemalja s ukupno 339,4 milijuna stanovnika. Između 1990. i 1999. godine ukupna populacija analiziranih zemalja smanjena je za 5,6 milijuna ili 1,6%. Opća (ukupna) depopulacija zahvatila je gotovo sve zemlje. Stopa nataliteta smanjena je u ukupnoj populaciji s 13,6‰ na 9,0‰, a sve zemlje su zabilježile smanjenje stope. Krajem 1990-ih "norma rađanja" smanjena je na prosječno jedno dijete u obitelji (s iznimkom Albanije). Sve zemlje u kojima do kraja 1980-ih nije bio završen proces demografske tranzicije, nakon 1990. ubrzano su ušle u posttranzicijsku etapu, s iznimkom Albanije i Makedonije (koja je na pragu te etape). U postsocijalističkim zemljama (gledano u cjelini) nastupila je prirodna depopulacija, s jasnom tendencijom povećanja negativnih vrijednosti. U ukupnoj populaciji udio starih "65 i više godina" iznosi 12,9%; zahvaćena je snažnim demografskim starenjem. Najpovoljnije demografsko stanje je u Albaniji, a slijede: Slovačka, SR Jugoslavija, Poljska, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Slovenija, Litva, Češka, Hrvatska, Moldavija, Rumunjska, Bjelorusija, Mađarska, Rusija, Estonija, Bugarska, Ukrajina i, na kraju, Letonija (Latvija) s najlošijim demografskim pokazateljima. U 1990-im godinama u gotovo svim europskim postsocijalističkim zemljama dogodio se demografski slom! Takvo demografsko stanje već postaje ograničavajući čimbenik gospodarskoga i društvenoga razvoja analiziranih zemalja.

UVOD

Političke promjene u europskim socijalističkim zemljama početkom 1990-ih implicirale su nove društvene i gospodarske odnose te su uvelike utjecale i na obilježja demografskog razvoja, ponajviše na promjene migracijskog obrasca. Došlo je do masovne migracije Istok-Zapad, posebice iz zemalja članica bivšega Varšavskog ugovora (Fassmann i Münz, 1994.). Uz stečenu slobodu kretanja, uzrok tomu valja tražiti u tranzicijskim gospodarskim poteškoćama te u političkim, socijalnim i etničkim napetostima i oružanim sukobima.

U ovom se radu analiziraju demografske promjene u postsocijalističkim europskim zemljama 1990-ih godina. Obuhvaćeno je devetnaest zemalja s ukupno 339,4 milijuna stanovnika. Rusija je uzeta u cjelini, iako dobrim dijelom izlazi iz europskoga okvira; tako je, naime, predložena u međunarodnim statističkim izvorima. Analizirani skup čine, dakle, bivše samostalne socijalističke zemlje, razdružene Češka i Slovačka i nove države nastale raspadom SSSR-a i SFR Jugoslavije. Ispuštena je jedino bivša Njemačka Demokratska Republika, jer je od početka analiziranog razdoblja, tj. od 1990. godine, dio ujedinjene Njemačke i po tome se bitno razlikuje od ostalih bivših socijalističkih zemalja.

Demografske osobine čvrsto su utkane u društveno-gospodarsko biće i njegove mijene. Stoga je posve razumljivo da se i u suvremenom demografskom razvoju analiziranih zemalja zrcale mnogi čimbenici općedruštvenoga i političkog života iz višedesetljetnog razdoblja "realnog socijalizma". Teško je ocijeniti koliko su demografski procesi bili usmjeravani, a koliko spontani ili su, pak, proistjecali iz krutoga društveno-gospodarskog i idejno-političkog sustava. Većina zemalja primjenjivala je različite poticajne mjere radi utjecaja na rodnost i neka druga obilježja stanovništva. Unatoč tome, vitalna je statistika, nakon kratkotrajnog poboljšanja, uglavnom bilježila sve slabiju rodnost (*Migration and Population...*, 1993.). Nedvojbeno je na to utjecao sve tegobniji život i opća beznadnost u "sivilu socijalizma". Ipak, socijalističko je društvo povoljno utjecalo na smanjivanje smrtnosti zahvaljujući, prije svega, razmjerno dobroj zdravstvenoj skrbi i velikom udjelu stanovništva obuhvaćenog zdravstvenom zaštitom.

Radi dublje spoznaje demografskih promjena u postsocijalističkim zemljama nužno je dati odgovore na brojna pitanja. Kakvo je bilo demografsko nasljeđe? Kakva su obilježja suvremenog prirodnog kretanja, migracije i dobnog sastava? Kakav je položaj (rang) pojedinih postsocijalističkih zemalja s obzirom na demografske pokazatelje? Kamo ide populacijski razvoj postsocijalističkih zemalja? Gdje je u tome Hrvatska?

DEMOGRAFSKO NASLJEĐE IZ SOCIJALISTIČKOG RAZDOBLJA

Podaci demografske statistike pokazuju da su bivše socijalističke zemlje još sredinom 1960-ih zabilježile kritičnu razinu rodnosti od 14‰, a neke i ispod nje (npr. Mađarska, 13,1‰) te da je ukupna stopa fertiliteta (TFR) pala ispod 2,1, tj. razine nužne za jednostavnu reprodukciju stanovništva (u Mađarskoj je ta kritična razina TFR zabilježena već 1960. godine, u Rumunjskoj 1962., Bugarskoj 1965. itd.); jedino je Poljska zadržala ukupnu stopu fertiliteta iznad kritične vrijednosti sve do 1989. godine (*Recent demographic...*, 2000.).

Glavni uzroci smanjenja rodnosti u bivšim europskim socijalističkim zemljama mogu se svesti na ubrzanu industrijalizaciju, snažan "bijeg sa sela" u gradove, jak porast zaposlenosti žena u nepoljoprivrednim djelatnostima, nepostojanje kraćega radnog vremena za žene-majke, nužnost dvostrukoga dohotka u obitelji, želja za višim životnim standardom, posvemašnji manjak stanova u gradovima i neprikladni stambeni uvjeti (Wertheimer-Baletić, 1999.). Važnu ulogu imaju i sociopsihološki čimbenici. Moglo bi se reći da je smanjenje "norma rađanja", između ostaloga, posljedica svojevrsnoga "tihog otpora" pojedinca rigidnom društveno-političkom sustavu.

Smanjenje stope nataliteta i ukupnog fertiliteta ima posebnu težinu ako se ima u vidu da je umjereni porast stanovništva u bivšim socijalističkim zemljama bio društveno poželjan; sukladan je, naime, marksističkoj ideologiji o ulozi stanovništva u društvenoj reprodukciji (Valentej i Sudoplatov, 1977.). Dio tih zemalja imao je velike ljudske gubitke u ratu, što je dodatno podupiralo potrebu za brojnijim pučanstvom. Posljedica svega toga je pojava poticajne (ekspanzivne) populacijske politike, i to u njezinoj pronatalističkoj varijanti (Berent, 1970.). U razdoblju od 1965. do 1976. mjere pronatalitetne politike poduzele su Bugarska, Čehoslovačka, Mađarska, Rumunjska, a sredinom 1970-ih godina Njemačka Demokratska Republika i SSSR. Ta se politika provodila sve do kraja 1980-ih godina, tj. do sloma komunizma kao društvenog sustava (Wertheimer-Baletić, 2000.). Valja istaknuti da je među navedenim zemljama bilo dosta sličnosti u provođenju mjera i da se poštivalo načelo slobodnoga i odgovornog roditeljstva. Iznimka je bila Rumunjska koja je i izravnom prisilom u provođenju politike kompromitirala osnove suvremene populacijske politike.

Učinci mjera pronatalističke politike na stope rodnosti i prirodnog priraštaja bili su pozitivni, ali kratkotrajni; ipak treba istaknuti – da su te mjere izostale, stopa rodnosti pala bi na još nižu razinu od postojeće (Wertheimer-Baletić, 1999.). Sredinom 1980-ih godina stope rodnosti (n) i ukupne stope fertiliteta (TFR) u bivšim socijalističkim zemljama bile su ovakve: Albanija (n 26,4‰; TFR 3,21), Bugarska (13,3‰; 1,98), Mađar-

ska (12,3‰; 1,85), Poljska (18,3‰; 2,32), Rumunjska (15,8‰; 2,32); u danas samostalnim zemljama – bivšim dijelovima socijalističkih federacija stanje je bilo sljedeće: Bjelorusija (16,5‰; 2,07), Bosna i Hercegovina (17,2‰; 1,91), Češka (13,1‰; 1,96), Hrvatska (13,5‰; 1,81), Estonija (15,5‰; 2,12), Letonija (15,4‰; 2,09), Litva (16,5‰; 2,08), Makedonija (19,2‰; 2,31), Moldavija (21,5‰; 2,77), Rusija (16,6‰; 2,05), Slovačka (17,5‰; 2,26), Slovenija (13,2‰; 1,71), SR Jugoslavija (16,3‰; 2,22) i Ukrajina (15,0‰; 2,02) (*Recent demographic...*, 2000.).

Možemo zaključiti da je nasljeđe iz socijalističkog razdoblja u pogledu nataliteta i ukupnog fertiliteta u većini zemalja bilo nepovoljno te da su među analiziranim zemljama sredinom 1980-ih postojale određene razlike u demografskom razvitku. Temeljem toga mogu se izdvojiti tri skupine zemalja:

- prva, u kojoj još nije bio završen proces demografske tranzicije, a čine je: Albanija, Poljska, Rumunjska, Estonija, Makedonija, Moldavija, Slovačka i SR Jugoslavija;
- druga, koja je bila "pred vratima" posttranzicijske etape, a čine je: Bjelorusija, Bosna i Hercegovina, Letonija (Latvija), Litva, Rusija i Ukrajina;
- treća, u kojoj je demografska tranzicija bila završena, dakle, nalazila se u posttranzicijskoj etapi, a čine je: Bugarska, Mađarska, Češka, Hrvatska i Slovenija.

SUVREMENE DEMOGRAFSKE PROMJENE

Opće (ukupno) kretanje

U razdoblju između 1990. i 1999. godine populacija europskih postsocijalističkih zemalja smanjena je s 345,0 milijuna na 339,4 milijuna, dakle za 5,6 milijuna ili 1,6% (tablica 1).

Opća (ukupna) depopulacija zahvatila je gotovo sve postsocijalističke zemlje. Iznimke su: Albanija koja bilježi osjetniji porast broja stanovnika (3,7%), Slovačka (2,0%) i Poljska (1,7%) koje imaju slab porast te SR Jugoslavija s vrlo slabim porastom (1,0%). Najveće smanjenje broja stanovnika u razdoblju od 1990. do 1999. zabilježeno je, prema očekivanju, u ratom pogođenoj Bosni i Hercegovini (15,9%). Rat je djelovao kao "vanjski" demografski čimbenik, a to potvrđuju i podaci u nastavku (vidjet ćemo da među promatranim zemljama Bosna i Hercegovina nema najlošije demografske karakteristike). Slijede Letonija (8,8%) i Estonija (8,0%); na to je utjecala i činjenica da je u tim baltičkim zemljama živjelo oko 30% Rusa od kojih je dio iselio u Rusku Federaciju nakon raspada SSSR-a (Molodikova, 2002.). Prema stupnju opće depopulacije slijede Bugarska (6,1%), Makedonija (5,1%), Ukrajina (3,8%) i Hrvatska (3,5%). Najslabiju regresiju, koja je praktički u kategoriji stagnacije, bilježi skupina zemalja na čelu sa Slovenijom (0,9%) i Bjelorusijom (0,8%).

Zemlja	1990.	1995.	1999.	Razlika 1990.-99. (u 1000)	Indeks 1999./90.
Albanija	3229,7	3248,8	(3350,0)	120,3	103,7
Bjelorusija	10 259,3	10 297,2	10 179,1	- 80,2	99,2
Bosna i Hercegovina	4335,0	(3740,0)	(3645,7)	- 689,3	84,1
Bugarska	8767,3	8427,4	8230,4	- 536,9	93,9
Češka	10 362,1	10 333,1	10 289,6	- 72,5	99,3
Estonija	1571,6	1491,6	1445,6	- 126,0	92,0
Hrvatska**	4610,0	4640,0	4450,0	- 160,0	96,5
SR Jugoslavija	10 496,3	10 535,3	(10 600,0)	103,7	101,0
Letonija (Latvija)	2673,5	2529,5	2439,4	- 234,1	91,2
Litva	3708,3	3717,7	3700,8	- 7,5	99,8
Mađarska	10 374,8	10 245,7	10 091,8	- 283,0	97,3
Makedonija	2121,4	1957,3	2012,7	- 108,7	94,9
Moldavija	4361,6	4347,9	4293,0	- 68,6	98,4
Poljska	38 038,4	38 580,6	38 667,0	628,6	101,7
Rumunjska	23 211,4	22 712,4	22 488,6	-722,8	96,9
Rusija	147 762,5	147 938,5	146 327,6	- 1434,9	99,0
Slovačka	5287,6	5356,2	5393,4	105,8	102,0
Slovenija	1996,4	1989,5	1978,3	- 18,1	99,1
Ukrajina	51 838,5	51 473,7	49 850,9	- 1987,6	96,2
<i>Ukupno</i>	<i>345 005,7</i>	<i>343 562,4</i>	<i>339 433,9</i>	<i>- 5571,8</i>	<i>98,4</i>

Izvor: *Recent demographic developments in Europe*, Strasbourg, Council of Europe, 1998. i 2000.

* Podatak u zagradi autor je procijenio na temelju nepotpunih podataka za odgovarajuću godinu ili podataka iz neke godine u nizu.

** Autorova procjena; ne postoji ni približno točan podatak o broju stanovnika početkom godine, a da je prilagođen novoj definiciji ukupnoga stanovništva ("usual residence").

❶ **TABLICA 1**
Broj stanovnika po-
četkom odabranih
godina (u tisućama)*

Usporedna analiza pokazuje da u razdoblju od 1990. do 1999. niti jedna europska zemlja, izvan promatrane skupine post-socijalističkih zemalja, nije zabilježila smanjenje broja stanovnika (*Recent demographic...*, 2000.). Zapadne razvijene zemlje imaju stabilnije demografske prilike; mahom su imigracijske, pa slabu prirodnu dinamiku nadoknađuje imigracija iz slabije razvijenih zemalja (Höhn, 1988.).

Predočeno opće (ukupno) kretanje rezultanta je prirodnoga kretanja i migracijskih tijekova. Pogledajmo prvo što se događalo s pozitivnom komponentom prirodnoga i općeg kretanja, tj. s rodnošću.

Rodnost

Osnovna odrednica ukupnoga kretanja stanovništva u većini zemalja u svijetu jest prirodno kretanje stanovništva; rodnost je redovito najdinamičnija sastavnica općega kretanja (Wertheimer-Baletić, 1999.). Tako je i u slučaju analizirane skupine zemalja (stoga su mjere populacijske politike i bile usmjerene

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 4-5 (60-61),
STR. 701-723

NEJAŠMIĆ, I.:
DEMOGRAFSKI...

➤ TABLICA 2
Broj živorođenih po
odabranim godinama*

na povećanje razine rodosti). Razina i kretanje rodosti odlučujući su za reprodukciju stanovništva.

U većini europskih postsocijalističkih zemalja 1990-ih godina došlo je do pogoršanja u reprodukciji stanovništva. Od 1990. do 1999. u skupini analiziranih zemalja broj živorođenih je smanjen s 4,70 milijuna godišnje na 3,06 milijuna, dakle za 1,64 milijuna ili 34,9% (tablica 2)!

Zemlja	1990.	1995.	1999.	Indeks 99./90.
Albanija	82 125	72 081	(60 400)	73,5
Bjelorusija	142 167	101 144	92 975	65,4
Bosna i Hercegovina	66 952	(53 000)	(45 300)	67,7
Bugarska	105 180	71 967	72 291	68,7
Češka	130 564	96 097	89 471	68,5
Estonija	22 308	13 560	12 545	56,2
Hrvatska**	53 869	48 412	45 179	83,9
SR Jugoslavija	155 022	140 504	(126 500)	81,6
Letonija (Latvija)	37 918	21 595	19 396	51,2
Litva	56 868	41 195	36 415	64,0
Mađarska	125 679	112 054	94 645	75,3
Makedonija	35 401	32 154	27 309	77,2
Moldavija	77 020	56 411	43 511	56,5
Poljska	547 720	433 109	382 002	69,7
Rumunjska	314 746	236 640	234 600	74,5
Rusija	1 988 858	1 363 806	1 214 689	61,1
Slovačka	79 989	61 427	56 223	70,3
Slovenija	22 368	18 980	17 533	78,4
Ukrajina	657 202	492 861	389 208	59,2
<i>Ukupno</i>	<i>4 701 956</i>	<i>3 466 997</i>	<i>3 060 192</i>	<i>65,1</i>

*Podatak u zagradi autor je procijenio na temelju nepotpunih podataka za odgovarajuću godinu ili podataka iz neke godine u nizu (npr. za B i H iz podataka za 1997. godinu).

**U Hrvatskoj se za definiranje ukupnoga stanovništva od 1998. primjenjuje "usual residence" koncept, a to znači da nisu obuhvaćeni vitalni događaji hrvatskih građana koji duže od godine dana borave u inozemstvu. Radi usporedivosti, uzet je isti kriterij i za ranije godine. Izvor: *Dokumentacije prirodnog kretanja stanovništva za pojedine godine*, DZS, Zagreb.

Izvor: Isti kao za tablicu 1.

Najjače smanjenje broja živorođenih zabilježeno je u Letoniji (Latviji) (48,8%), a slijede Estonija (43,8%), Moldavija (43,5%) itd. Predočeno vrlo jako smanjenje broja živorođenih u analiziranoj skupini zemalja ponderiraju, zbog svoje populacijske mase, Rusija (smanjenje 38,9%) i Ukrajina (40,8%). Znakovito je da i Albanija ima razmjerno veliko smanjenje broja živorođenih (26,5%); to je, uz ostalo, i zbog toga što je u početnoj go-

dini usporedbe, tj. u 1990. godini, zabilježen i najveći broj živorođenih u posljednjih 40 godina.

Najmanji pad broja živorođenih je u Hrvatskoj (16,1%). Moglo bi se reći da to nije očekivano! Međutim, valja znati da je još početkom 1980-ih Hrvatska ušla u posttranzicijsku etapu i da već dugo djeluje niska razina rodnošći (vidjeti, Wertheimer-Baletić, 1996.; Nejašmić, 1996.; Akrap, 1999.). Stoga je izostala ubrzana i jaka promjena 1990-ih. Učinci prijašnjih zbivanja (epidemije, ratovi, stalno iseljavanje), uz dinamičnu industrijalizaciju, urbanizaciju i migraciju, uzdrmali su i znatno ubrzali "normalni" tijek demografskog razvoja (Friganović, 1996.; Gelo, 1999.). Zato je, kad je riječ o Hrvatskoj, riječ o svojevrsnoj kvaziposttranziciji uvjetovanoj posebnim čimbenicima (Wertheimer-Baletić, 1992.).

Stope rodnošći, kao relativan pokazatelj, pokazuju punu dramatičnost smanjenja razine rodnošći i razlike među pojedinim zemljama. Za ukupnu populaciju postsocijalističkih zemalja stopa nataliteta smanjena je s razmjerno niskih 13,6‰ na vrlo niskih 9,0‰ (tablica 3). Nekad je bilo teško i zamisliti da populacija neke zemlje ili, još manje, skupine zemalja u mirnodopskim uvjetima padne na tako nisku razinu rodnošći (nižu od vrlo kritičnih 10,0‰). Događa se to krajem XX. stoljeća u skupini europskih zemalja s ukupno 340 milijuna stanovnika!

Podaci pokazuju da su sve zemlje zabilježile smanjenje stope rodnošći u razdoblju od 1990. do 1999. Sukladno predloženim apsolutnim podacima, na prvome je mjestu Letonija u kojoj je gotovo prepolovljena stopa rodnošći (sa 14,0‰ na 8,0‰). Slijedi Estonija (14,2 → 8,7), Moldavija (17,7 → 10,1), Ukrajina (12,7 → 7,8), Rusija (13,5 → 8,4). Razvidno je da su na najnižu razinu rodnošći pale upravo nekadašnje republike bivšega SSSR-a.

Hrvatska je sa svojih 10,2‰ godine 1999. na sedmom mjestu među devetnaest zemalja (slaba je to utjeha, bolje rečeno nikakva!). Činjenica da i tako niska stopa rodnošći postavlja Hrvatsku na razmjerno dobro mjesto među analiziranim zemljama pokazuje, između ostaloga, u kakvom su se nezavidnom položaju glede razine rodnošći našle postsocijalističke zemlje 1990-ih godina.

Kako su prilike u području reprodukcije stanovništva porođane, pokazuje i ukupna stopa fertiliteta (TFR). Ona se u 1990-im godinama nastavila smanjivati i došla je znatno ispod razine nužne za naraštajno obnavljanje stanovništva. Pri tomu treba imati u vidu da je već u početnoj godini usporedbe, tj. u 1990. godini, ukupna stopa fertiliteta u gotovo svim zemljama bila ispod kritične razine od 2,15 (iznimke su samo Albanija i Moldavija). Sve su zemlje zabilježile smanjenje ukupne stope fertiliteta između 1990. i 1999. (tablica 4). Do najjačega smanjenja stope došlo je u Letoniji (42,3%), Češkoj (40,5%) i Ukrajini (40,2%), a do najmanjega u Bosni i Hercegovini (10,0%;

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 4-5 (60-61),
STR. 701-723

NEJAŠMIĆ, I.:
DEMOGRAFSKI...

➤ **TABLICA 3**
Stopa rodnosti (živo-
rođenih na 1000 sta-
novnika) po odabra-
nim godinama*

procjena, ne raspolaže se službenim podatkom!), Makedoniji (14,6%) i Albaniji (13,6%). U Hrvatskoj (17,4%) i Sloveniji (17,1%) to je smanjenje bilo osjetno slabije. Najjače smanjenje stope u Hrvatskoj zbilo se između 1990. i 1993. godine, što pokazuje da su agresija na Hrvatsku i rat ostavili značajan trag i na razinu fertiliteta.

Zemlja	1990.	1993.	1995.	1997.	1999.
Albanija	25,3	23,1	22,1	18,5	(18,0)
Bjelorusija	13,9	11,3	9,8	8,8	9,2
Bosna i Hercegovina	15,4	...	...	13,1	(12,4)
Bugarska	12,1	10,5	8,6	7,7	8,8
Češka	12,6	11,7	9,3	8,8	8,7
Estonija	14,2	10,0	9,1	8,7	8,7
Hrvatska**	11,7	9,9	10,4	10,9	10,2
SR Jugoslavija	14,8	13,4	13,3	12,4	(11,9)
Letonija (Latvija)	14,2	10,3	8,6	7,6	8,0
Litva	15,3	12,5	11,1	10,2	9,8
Mađarska	12,1	11,3	11,0	9,9	9,4
Makedonija	16,7	15,7	16,4	14,8	13,6
Moldavija	17,7	15,2	13,0	11,9	10,1
Poljska	14,4	12,8	11,2	10,7	9,9
Rumunjska	13,6	11,0	10,4	10,5	10,4
Rusija	13,5	9,3	9,2	8,6	8,4
Slovačka	15,1	13,8	11,5	11,0	10,4
Slovenija	11,2	9,9	9,5	9,1	8,8
Ukrajina	12,7	10,7	9,6	8,8	7,8
<i>Ukupno***</i>	<i>13,6</i>	<i>...</i>	<i>...</i>	<i>9,4</i>	<i>9,0</i>

*Podatke u zagradama procijenio je autor.

**Stopa nije službena jer ne postoji ni približno točan podatak o broju stanovnika sredinom godine, a da je prilagođena novoj definiciji ukupnoga stanovništva. Broj stanovnika procijenio je autor, pa je i stopa aproksimativna i zapravo se odnosi na "stanovništvo u zemlji".

***Izračunano na temelju apsolutnih podataka (zbroja ukupnoga stanovništva i ukupno živorođenih za analiziranu skupinu zemalja).

Izvor: Isti kao za tablicu 1.

Slabije smanjenje ukupne stope fertiliteta u Hrvatskoj može se objasniti istim razlozima koji su rabljeni za pojašnjenje najmanjega smanjenja broja živorođenih. Naime, Hrvatska je prije od većine zemalja promatrane skupine bila zahvaćena ubrzanom demografskom tranzicijom (kako je već istaknuto, tomu su pripomogli "posebni čimbenici"). Već 1968. godine ukupna stopa fertiliteta bila je ispod 2,15 (iznosila je 1,99). Znači, više od tri desetljeća nije generacijski osigurana jednostavna reprodukcija ukupnoga stanovništva, a pojedine dobne skupine smanjuju se apsolutno i relativno (Nejašmić, 1996.). Sužava se osnovica buduće demoreprodukcije, jer je naraštajna de-

populacija vrlo nepovoljna za daljnje obnavljanje ukupnoga stanovništva i njegovih dijelova (funkcionalnih skupina).

➡ TABLICA 4
Ukupna (totalna) stopa fertiliteta (TFR)* po odabranim godinama**

Zemlja	1990.	1993.	1995.	1997.	1999.	Indeks 99./90.
Albanija	3,08	...	2,90	2,70	(2,60)	84,4
Bjelorusija	1,91	1,61	1,39	1,23	1,29	67,5
Bosna i Hercegovina	1,71	...	...	1,68	(1,54)	90,0
Bugarska	1,82	1,46	1,23	1,09	1,23	67,6
Češka	1,90	1,67	1,28	1,17	1,13	59,5
Estonija	2,04	1,45	1,32	1,24	1,24	60,8
Hrvatska	1,67	1,52	1,48	(1,45)	1,38	82,6
SR Jugoslavija	2,09	1,91	1,90	1,77	(1,70)	81,3
Letonija (Latvija)	2,01	1,51	1,26	1,11	1,16	57,7
Litva	2,02	1,69	1,49	1,39	1,35	66,8
Mađarska	1,87	1,69	1,57	1,38	1,29	69,0
Makedonija	2,06	...	2,13	1,93	1,76	85,4
Moldavija	2,39	2,10	1,76	1,67	(1,45)	60,7
Poljska	2,05	1,85	1,62	1,52	1,37	66,8
Rumunjska	1,84	1,44	1,34	1,32	1,30	70,7
Rusija	1,90	1,39	1,34	1,23	1,17	61,6
Slovačka	2,09	1,92	1,52	1,43	1,33	63,6
Slovenija	1,46	1,34	1,29	1,25	1,21	82,9
Ukrajina	1,89	1,55	1,38	1,25	(1,13)	59,8

* Ukupna (totalna) stopa fertiliteta označava vjerojatan prosječan broj djece koju bi rodila jedna žena promatrane generacije, uz pretpostavku da u njezinu fertilnom razdoblju djeluju tekuće specifične stope fertiliteta po dobi; dobra je aproksimacija prosječnoga broja djece u obitelji; vrijednost od 2,15 osigurava jednostavnu reprodukciju (Wertheimer-Baletić, 1999.).

** Podatke u zagradi procijenio je autor.

Izvor: *Recent demographic developments in Europe...*, 2000.

Predloženi podaci o ukupnoj stopi fertiliteta pokazuju da je krajem 1990-ih "norma rađanja" smanjena na prosječno jedno dijete u obitelji (s iznimkom Albanije). Sustavu "jednog djeteta" najviše su se približile Češka, Ukrajina, Letonija i Rusija.

Usporedba s drugim europskim zemljama pokazuje da je u postsocijalističkim zemljama došlo do jačeg smanjenja ukupne stope fertiliteta. Stanje je ovakvo: Austrija (TFR indeks 1999./90. = 91,0; stanje 1999. = 1,32), Belgija (99,4; 1,61), Danska (103,6; 1,73), Finska (97,8; 1,74), Francuska (99,4; 1,77), Grčka (93,5; 1,30), Island (86,5; 1,99), Irska (89,1; 1,88), Italija (89,5; 1,19), Nizozemska (101,9; 1,65), Norveška (95,3; 1,84), Portugal (94,9; 1,49), Španjolska (88,2; 1,20), Švedska (70,4; 1,50), Švicarska (93,7; 1,48) i Ujedinjeno Kraljevstvo (91,8; 1,68) (*Recent demographic...*, 2000.).

Razvidno je da su u razvijenijim europskim zemljama, u usporedbi s postsocijalističkim, povoljnija obilježja reprodukcije stanovništva, iako i u toj skupini ima većih razlika. Zanimljiva je Švedska u kojoj je došlo do neočekivano velikog smanjenja ukupne stope fertiliteta. Objašnjenje valja potražiti u početnoj godini usporedbe, kad je TFR bila 2,13 (najviša od 1968. godine). Bio je to plod pronatalističke politike iz druge polovice 1980-ih i ranih 1990-ih godina. Očigledno je ta politika imala kratkotrajne učinke.

Dramatično pogoršanje demografskih prilika u segmentu reprodukcije stanovništva posljedica je, kako je već istaknuto, krupnih političkih promjena i tranzicijskih poteškoća. Pronatalistička populacijska politika, koju je ranije provodio dio zemalja, izgubila je financijsku potporu u uvjetima gospodarske krize te je praktički prestala djelovati. Međutim, na smanjenje fertiliteta značajno su djelovali i "vanjski" čimbenici. Riječ je o kolopletu socio-psiholoških čimbenika uvjetovanih burnim političkim događajima (Wertheimer-Baletić, 2000.). Demokracija je donijela slobodu izbora i djelovanja; na području (bio)reprodukcije, zbog niza nepovoljnih okolnosti, roditeljski izbor je najčešće jedno dijete.

Predloženi podaci o natalitetu/fertilitetu pokazuju da su sve zemlje u kojima do kraja 1980-ih nije bio završen proces demografske tranzicije nakon 1990. ubrzano ušle u posttranzicijsku etapu demografskoga razvitka, dakako, s iznimkom Albanije i Makedonije (koja je na pragu te etape).

Smrtnost

Negativna komponenta prirodnoga i ukupnoga kretanja stanovništva – smrtnost, bilježi značajan porast u analiziranoj skupini zemalja. Između 1990. i 1999. godine broj umrlih u ukupnoj populaciji povećao se s 3,88 milijuna na 4,48 milijuna, dakle za 0,6 milijuna ili 15,5%. Po pojedinim zemljama indeks promjene broja umrlih 1999./90. kretao se ovako: Albanija (100,6), Bjelorusija (129,6), Bosna i Hercegovina (99,7), Bugarska (102,9), Češka (85,0), Estonija (94,5), Hrvatska (100,4), Jugoslavija (115,7), Letonija (Latvija) (94,3), Litva (100,6), Mađarska (98,3), Makedonija (114,7), Moldavija (115,3), Poljska (97,7), Rumunjska (107,3), Rusija (126,4), Slovačka (95,9), Slovenija (103,6) i Ukrajina (117,4) (*Recent demographic...*, 2000.).

Razvidno je da među analiziranim zemljama postoje razlike u smjeru i intenzitetu promjene. U šest zemalja došlo je do smanjenja broja umrlih; riječ je o kratkotrajnoj pojavi izazvanoj u dobroj mjeri i naraštajnim pulsiranjem (strukturnim i kvantitativnim). Tri zemlje bilježe stagnaciju (zapravo vrlo slab pad ili porast broja umrlih), a devet, ili gotovo polovica, imaju porast broja umrlih. Najveći porast zbio se u Bjelorusiji, a sli-

jede Rusija, Ukrajina itd.; upravo te zemlje ponderiraju kretanje broja umrlih u cijeloj skupini postsocijalističkih zemalja. Prema tome, najgore je stanje u bivšim republikama SSSR-a, s iznimkom baltičkih zemalja.

Predloženo potvrđuju i opće stope smrtnosti (tablica 5). U ukupnoj populaciji stopa je porasla s 11,2‰ na 13,2‰. Stopa smrtnosti stagnirala je u Albaniji, Litvi i Mađarskoj, smanjena je u Češkoj, Poljskoj i Slovačkoj, a u svim ostalim zemljama došlo je do njezina manjeg ili većeg porasta. Na kraju analiziranoga razdoblja najviše stope smrtnosti (više od 14‰) bile su u Rusiji, Ukrajini, Mađarskoj i Bjelorusiji.

➡ **TABLICA 5**
Opća stopa smrtnosti (umrlih na 1000 stanovnika) i stopa smrtnosti dojenčadi (umrlih tijekom prve godine života na 1000 živorođenih) po odabranim godinama*

Zemlja	Opća stopa smrtnosti			Stopa smrtnosti dojenčadi	
	1990.	1995.	1999.	1990.	1999.
Albanija	5,6	5,5	(5,5)	28,3	...
Bjelorusija	10,7	13,0	14,1	11,9	11,5
Bosna i Hercegovina	6,7	...	(8,0)	15,3	(11,1)
Bugarska	12,5	13,6	13,6	14,6	14,9
Češka	12,5	11,4	10,7	10,8	4,6
Estonija	12,4	14,1	12,8	11,9	9,6
Hrvatska*	11,2	11,4	11,7	10,6	7,7
SR Jugoslavija	9,3	10,2	(10,7)	24,8	(13,6)
Letonija (Latvija)	13,0	15,5	13,5	13,7	11,6
Litva	10,7	12,2	10,8	10,3	8,6
Mađarska	14,1	14,2	14,2	14,9	8,4
Makedonija	6,9	8,3	8,3	31,7	14,7
Moldavija	9,7	12,2	11,4	19,0	18,0
Poljska	10,2	10,0	9,9	19,3	8,8
Rumunjska	10,6	12,0	11,8	25,0	18,5
Rusija	11,2	14,9	14,8	17,4	16,9
Slovačka	10,3	9,8	9,7	12,0	8,2
Slovenija	9,3	9,5	9,7	8,2	4,2
Ukrajina	12,1	15,5	14,8	13,0	(13,0)
<i>Ukupno **</i>	<i>11,2</i>	<i>...</i>	<i>13,2</i>	<i>...</i>	<i>...</i>

* Podatke u zagradama procijenio je autor.

** Za Hrvatsku opća stopa smrtnosti nije službena (vidjeti napomenu uz tablicu 3).

** Izračunano na temelju apsolutnih podataka za svaku zemlju (zbroja ukupnoga stanovništva i ukupno živorođenih).

Izvor: Isti kao za tablicu 4.

Podaci vitalne statistike pokazuju da je između 1990. i 1999. godine u većini zemalja došlo do smanjenja stope smrtnosti dojenčadi (tablica 5). Najjače smanjenje bilo je u Češkoj i Sloveniji, što je sukladno s činjenicom da je riječ o najnaprednijim tranzicijskim zemljama. Do slaboga smanjenja stope došlo je u Rusiji, Moldaviji i Bjelorusiji; u Ukrajini je zabilježena stagnacija, i to na razmjerno visokoj razini. Makedonija je naj-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 4-5 (60-61),
STR. 701-723

NEJAŠMIĆ, I.:
DEMOGRAFSKI...

više smanjila smrtnost dojenčadi, no kako je u polazišnoj godini usporedbe bila jako visoka stopa, ona je i na kraju razdoblja bila razmjerno visoka. Godine 1999. među postsocijalističkim zemljama zabilježene su visoke stope smrtnosti dojenčadi (u ‰): Bugarska 14,9; Rusija 19,9; Moldavija 18,0, Rumunjska 18,5. Da su za europske prilike to još uvijek razmjerno visoke stope, potvrđuje i usporedba s razvijenim zemljama (u ‰): Austrija 4,3; Francuska 4,8; Island 2,4; Norveška 3,9; Švedska 3,4 itd. (*Recent demographic...*, 2000.). Hrvatska je u analiziranom razdoblju osjetno smanjila smrtnost dojenčadi: sa stopom od 7,7‰ (1999. godine) nalazi se odmah iza Češke i Slovenije.

Dobar agregatni pokazatelj kretanja smrtnosti u postsocijalističkim zemljama jest tzv. očekivano trajanje života na dan rođenja (usporedba 1990. i 1999. godine). Podaci pokazuju da je u većini zemalja zabilježeno blago povećanje očekivanoga trajanja života. Međutim, u nekim je zemljama došlo do smanjenja očekivanoga trajanja života, odnosno do skraćenja životnog vijeka, i to posebice u muškog stanovništva. To su Bjelorusija (muškarci: 1990. 66,3 godine → 1999. 62,2 godine), Moldavija (65,0 → 64,2), Rusija (63,8 → 59,9) i Ukrajina (65,9 → 63,0) (*Recent demographic...*, 2000.).

Koji su uzroci pogoršanoga kretanja smrtnosti stanovništva? U prvoj polovici 1990-ih godina u mnogim postsocijalističkim zemljama došlo je do porasta smrtnosti zbog pogoršanja u području zdravstvene zaštite, porasta nezaposlenosti, slabe zaštite na radu, pada životnoga standarda, povećanog alkoholizma i drugih ovisnosti, porasta broja nasilnih smrti u ekološkim incidentima i sličnih razloga (Wertheimer-Baletić, 2000.). To je osobito izraženo u Ruskoj Federaciji, ali i u ostalim zemljama bivšega SSSR-a (*Country Statement...*, 1993.).

Prirodna promjena (priraštaj)

Početkom analiziranoga razdoblja, tj. u 1990. godini, u skupini postsocijalističkih zemalja zabilježena je pozitivna prirodna promjena (priraštaj). Bila je dosta značajna, iznosila je u ukupnoj populaciji 825 000 osoba ili 2,4‰ (tablice 6 i 7). Godine 1999. bila je posve drukčija slika. Zabilježena je negativna prirodna promjena (priraštaj), tj. bilo je više umrlih nego živorođenih za 1,42 milijuna ili 4,2‰. Gledano u cjelini, u postsocijalističkim zemljama nastupila je prirodna depopulacija! I, što je još važnije, smanjenje populacije prirodnom promjenom ima jasnu tendenciju povećanja negativnih vrijednosti.

U razdoblju između 1990. i 1999. godine u svim je zemljama došlo do pogoršanja stope prirodne promjene ("priraštaja"). U većini slučajeva riječ je o značajnom smanjenju; došlo je do transformiranja stope prirasta u stopu prirodnoga smanjenja. U tome prednjače Moldavija, Rusija, Bjelorusija i Ukrajina (tablica 7). U 1999. godini pozitivnu stopu prirodne pro-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 4-5 (60-61),
STR. 701-723

NEJAŠMIĆ, I.:
DEMOGRAFSKI...

➤ TABLICA 6
Prirodna promjena
(priraštaj) za ukupnu
skupinu postsocijalističkih zemalja po
odabranim godinama
(apsolutno)

mjene, uz Albaniju (s očekivano visokim priraštajem), imaju još Bosna i Hercegovina, Jugoslavija (za obje zemlje podaci su neslužbeni), Makedonija i Slovačka (posljednja s vrlo niskim priraštajem). Najizrazitije smanjenje stope prirodne promjene u 1999. godini ima Ukrajina (-7,0‰), a slijede je Rusija (-6,4‰), Letonija (-5,5‰) i Bjelorusija (-4,9‰). Hrvatska za istu godinu bilježi -1,5‰ prirodne promjene; oko te vrijednosti kreću se stope u Moldaviji i Rumunjskoj. Valja istaknuti da je jasna tendencija jačanja negativne stope prirodne promjene, tj. prirodne depopulacije.

	1990.	1997.	1999.
Živorodeni	4 701 956	3 214 658	3 060 192
Umrli	3 877 089	4 380 955	4 477 733
<i>Prirodna promjena</i>	<i>824 867</i>	<i>-1 166 297</i>	<i>-1 417 541</i>

Izvor: Izračunano iz podataka za pojedine zemlje, prema *Recent demographic...*, 2000.

➤ TABLICA 7
Stopa prirodne promjene
(priraštaja) i vitalni
indeks (Vi)* po odabranim
godinama**

Zemlja	Stopa prirodne promjene (priraštaja)			Vitalni indeks (Vi)	
	1990.	1995.	1999.	1990.	1999.
Albanija	19,7	16,6	(12,5)	451,4	330,1
Bjelorusija	3,2	- 3,2	- 4,9	129,7	65,5
Bosna i Hercegovina	8,7	...	(4,4)	230,1	156,2
Bugarska	- 0,4	- 5,0	- 4,8	96,8	64,7
Češka	0,1	- 2,1	- 2,0	101,1	81,5
Estonija	1,8	- 5,0	- 4,1	114,2	68,0
Hrvatska***	0,5	- 1,0	- 1,5	104,1	87,0
SR Jugoslavija	5,5	3,1	(1,2)	158,7	111,9
Letonija (Latvija)	1,2	- 6,9	- 5,5	108,9	59,1
Litva	4,6	- 1,1	- 1,0	143,0	91,0
Mađarska	- 2,0	- 3,2	- 4,8	86,3	66,1
Makedonija	9,8	8,1	5,3	241,8	162,7
Moldavija	8,0	0,8	- 1,3	181,5	89,0
Poljska	4,2	1,2	0,0	140,3	100,2
Rumunjska	3,0	- 1,6	- 1,4	127,4	88,5
Rusija	2,3	- 5,7	- 6,4	117,3	56,6
Slovačka	4,8	1,7	0,7	146,4	107,3
Slovenija	1,9	0,0	- 0,9	120,5	91,3
Ukrajina	0,6	- 5,9	- 7,0	104,4	52,7
<i>Ukupno</i>	<i>2,4</i>	<i>...</i>	<i>- 4,2</i>	<i>121,3</i>	<i>68,3</i>

*Vitalni indeks Vi pokazuje broj živorođenih na 100 umrlih osoba (bilanca "života i smrti"); ako je manji od 100, to je opadajuća reprodukcija (prirodna depopulacija).

** Podatke u zagradama procijenio je autor.

*** Za Hrvatsku stopa prirodne promjene nije službena (vidjeti napomenu uz tablicu 3).

Izvor: Izračunano iz podataka u tablicama 2, 3 i 5.

Dobar pokazatelj reprodukcije stanovništva postsocijalističkih zemalja je vitalni indeks (V_i), svojevrsna bilanca "života i smrti". Godine 1990. za ukupnu populaciju analiziranih zemalja vitalni indeks iznosio je 121,3; u bilanci je prevladao "život", što je značilo proširenu reprodukciju stanovništva (tablica 7). Godine 1999. vitalni indeks je pao na 68,3; u bilanci prevladava "smrt" (za gotovo trećinu je manje živorođenih nego umrlih) i na djelu je snažna prirodna depopulacija. Kakva preobrazba (bio)reprodukcije u manje od deset godina!

Sve su zemlje doživjele smanjenje vitalnoga indeksa između 1990. i 1999. godine. Najjače smanjenje bilo je u Bjelorusiji, Rusiji, Ukrajini i Litvi. Podaci za 1999. godinu pokazuju da je pet zemalja imalo proširenu reprodukciju stanovništva (takav će smjer reprodukcije u sljedećih deset godina zadržati najvjerojatnije samo Albanija i Makedonija). Prirodnu stagnaciju (vrijednost indeksa 100) bilježi Poljska, a sve ostale zemlje imaju jači ili slabiji stupanj smanjujuće reprodukcije stanovništva. U toj skupini je i Hrvatska s vitalnim indeksom 87,0.

Migracija

U 1990-im godinama Europa je doživjela iznimno snažna migracijska strujanja. Suvremene migracije iz Srednje i Istočne Europe na Zapad, samo za razdoblje od 1991. do 1993., kreću se i do desetak milijuna osoba (Ardittis, 1994.).

U razdoblju socijalizma iseljavanju su postavljane mnoge zapreke i ograničenja. Sve do polovice 1980-ih iz većine socijalističkih zemalja nije bilo značajnijeg iseljavanja, iako su postojali snažni "push-pull" čimbenici (Van de Kaa, 1993.). Pritom se ne računaju masovna iseljavanja iz političkih razloga (Mađarska 1950-ih, Češka 1970-ih). Raspadom sovjetskog bloka dolazi, početkom 1990-ih, do "otvaranja granica", pa stanovništvo, suočeno s velikim poteškoćama pretvorbe gospodarstva, započinje masovni odlazak na Zapad. Tomu su uvelike pridonijeli ratovi i oružani sukobi u jugoistočnoj Europi.

Nezaposlenost je nedvojbeno vrlo značajan čimbenik iseljavanja. Masovna nezaposlenost šokantna je za stanovništvo jer je u eri socijalizma tako nešto bilo nepoznato. Posebice je visoka stopa nezaposlenosti među mladim visoko naobraženim skupinama stanovništva; za njih je mit o "neograničenim mogućnostima na Zapadu" jedan od najvažnijih "pull" čimbenika (Fassmann i Münz, 1994.). Podgrijavanju mita pridonosi i vrlo slaba informiranost o stvarnom životu i realnim mogućnostima u "Zapadnom raju" (Drbohlav, 1996.).

Unutar te opće slike ipak je došlo do određenih razlika u društveno-gospodarskom razvoju postsocijalističkih zemalja. Republika Češka, Mađarska, Poljska, Slovenija i baltičke zemlje napredovale su gospodarski i politički. A to se odrazilo i na promjene migracijskog obrasca. Tako dolazi do smanjenja iseljavanja (Poljska, Mađarska), a neke zemlje postaju imigracij-

➤ TABLICA 8
Neto migracijski saldo
1990.-1999.*

ske (Češka) (Drbohlav, 1996.). Na drugoj strani su zemlje s visokom stopom iseljavanja: Albanija, Moldavija, Bugarska, Rumunjska. Najjače je iseljavanje iz zemalja – bivših republika Jugoslavije u kojima su gospodarske i političke prilike bremenate tranzicijskim (i poratnim) poteškoćama.

Podaci o neto migracijskom saldu za razdoblje od 1990. do 1999. (tablica 8) uglavnom potvrđuju prethodne tvrdnje. Ako se izuzme ratom pogođena Bosna i Hercegovina (u kojoj negativni migracijski saldo iznosi petinu populacije), najnepovoljniji saldo imaju Makedonija (razlozi leže i u oružanim etničkim sukobima) i Albanija. Kakvo je stanje u Albaniji oslikava i tvrdnja jednoga stručnjaka da bi se iselilo svih 3,4 milijuna stanovnika kad bi im se pružila prilika (Van de Kaa, 1993.). Visok je negativni saldo migracije u Estoniji (dobrim dijelom je riječ o odlasku Rusa koji su početkom 1990-ih činili trećinu populacije), Moldaviji, Bugarskoj i Rumunjskoj.

Zemlja	Neto migracijski saldo 1990.-1999.	
	apsolutni (u 1000)	relativni** (%)
Albanija	-354,9	-10,8
Bjelorusija	51,1	0,5
Bosna i Hercegovina	- 773,3	-19,4
Bugarska	- 244,5	- 2,9
Češka	12,8	0,1
Estonija	- 86,1	- 5,7
Hrvatska	- 133,4	-2,9
SR Jugoslavija	- 204,1	-1,9
Letonija (Latvija)	- 140,9	-5,5
Litva	- 34,2	- 0,9
Mađarska	0,0	0,0
Makedonija	- 257,6	-12,5
Moldavija	-189,4	- 4,4
Poljska	- 130,6	- 0,3
Rumunjska	- 613,8	- 2,7
Rusija	3 070,5	2,1
Slovačka	- 29,3	- 0,5
Slovenija	- 22,9	-1,1
Ukrajina	-226,9	- 0,2

* Neto migracijski saldo izračunan je na temelju: broja stanovnika početkom 1990.; očekivanoga broja stanovnika 1999. na osnovi kumulativnoga prirodnog priraštaja; razlike između očekivanoga i stvarnoga broja stanovnika početkom 1999. godine.

** Udio (%) apsolutnog neto migracijskog salda u prosječnom broju stanovnika 1990. i 1999.

Izvor: temeljni podaci, prema *Recent demographic...*, 2000. Za BiH nedostaju podaci od 1992. do 1995., stoga je autor procijenio prirodno kretanje za te godine. Za Hrvatsku se račun temelji na autorovoj procjeni broja stanovnika (vidjeti napomenu uz tablicu 1).

Ima i odstupanja od opće slike. Tako je saldo u Bjelorusiji pozitivan (istina, samo 0,5%); naime, to je jedna od rijetkih post-socijalističkih zemalja koja ograničava iseljavanje, a prisutna je i svojevrsna repatrijacija. U Rusiji je, pak, pozitivni migracijski saldo još izražajniji. Tu je uglavnom riječ o doseljavanju velikog broja ljudi iz bivših sovjetskih republika (Pliskevič, 1999.; Molodikova, 2002.).

U 1990-im godinama i u Hrvatskoj je bilo velikih migracija (vidjeti, Domini, 1999.; Živić, 1999.; Pokos, 1999.). Od 1990. do 1999. zabilježen je razmjerno visok negativni migracijski saldo (133,4 tisuće ili 2,9% od prosječnog broja stanovnika). Koliko je osoba iselilo? Prema rezultatima popisa 2001. godine, od 1991. do 2001. doselilo se u Hrvatsku 233 000 osoba; od toga su u posljednje dvije godine (1999.-2001.) doselile 22 022 osobe i treba ih odbiti od ukupnog broja. Za 1990. valja dodati oko 15 000. Dakle, u razdoblju od 1990. do 1999. doselilo se 226 000 osoba. Valja istaknuti da je u Hrvatsku došlo znatno više izbjeglica i doseljenika, ali dosta je velik dio otišao u druge zemlje (Popis 2001. nije ih zatekao u Hrvatskoj). Budući da je neto migracijski saldo -133.400, a da se u razdoblju od 1990. do 1999. doselilo (i bilo obuhvaćeno Popisom 2001.) 226 000 osoba, proistječe da je iz Hrvatske u istom razdoblju iselilo oko 360 000 osoba. Taj kontingent obuhvaća sve migracijske tijekove kojima je odredište bilo izvan granica Hrvatske, dakle, bez obzira na uzroke iseljavanja, smjer ili neka druga obilježja.

Sastav prema dobi

Između kretanja rodности, smrtnosti, stope rasta/smanjenja broja stanovnika, s jedne strane, i dobnog sastava stanovništva, s druge strane, postoji stalna interakcija (Wertheimer-Baletić, 1999.). S obzirom na predočena demografska obilježja, bilo je za očekivati nepovoljna obilježja dobnog sastava stanovništva u postsocijalističkim zemljama. Podaci demografske statistike potvrđuju takva očekivanja (tablica 9).

U ukupnoj populaciji postsocijalističkih zemalja udio starih "65 i više godina" iznosi 12,9%, što jasno pokazuje da je zahvaćena snažnim demografskim starenjem ("prag starenja" u ovom koeficijentu iznosi 8%). Udio mladih "do 14 godina" je 18,7%, što je karakteristično za stari, regresivni tip dobnog sastava. Oko 2000. godine indeks starenja iznosio je visokih 69,0 (69 osoba u dobi od "65 i više godina" na 100 osoba u dobi "do 14 godina"; za svjetsku populaciju indeks je 22,0).

Na nepovoljna obilježja dobnog sastava ukazuje i koeficijent dobne ovisnosti staračkog kontingenta; pokazuje stupanj opterećenosti stanovništva u radnoj dobi (15-64 godine) kontingentom starog stanovništva (65 i više godina). Taj koeficijent iznosi visokih 18,8 (za svjetsko stanovništvo iznosi 11,4;

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 4-5 (60-61),
STR. 701-723

NEJAŠMIĆ, I.:
DEMOGRAFSKI...

➤ **TABLICA 9**
Sastav stanovništva po
velikim dobnim skupi-
nama 2000. godine
(ili oko 2000. godine)

prema *World Population...*, 1996.). Valja istaknuti da su se u tome demografskom segmentu postsocijalističke zemlje približile razvijenim zapadnim zemljama (u njima je taj koeficijent povećan zbog pojačanog starenja i produljenja ljudskog vijeka). Valja istaknuti da u uvjetima gospodarske krize i nezaposlenosti koji vladaju u većini postsocijalističkih zemalja visoka opterećenost stanovništva u radnoj dobi staračkim kontingentom predstavlja dodatnu zapreku u prevladavanju tranzicijskih poteškoća.

Zemlja	Udio (%) dobne skupine			Indeks starenja* (X_s)	$k_{d,s}^{**}$
	0 – 14	15 – 64	65+		
Albanija	32,6	61,2	6,2	18,8	10,0
Bjelorusija	18,9	68,8	13,3	70,2	19,6
Bosna i Hercegovina	...	...	...	...	...
Bugarska	15,9	67,9	16,2	101,8	23,8
Češka	16,6	69,6	13,8	83,1	19,8
Estonija	18,0	67,5	14,5	80,6	21,5
Hrvatska	17,1	67,2	15,7	91,9	23,4
SR Jugoslavija	20,8	66,2	13,0	62,6	19,7
Letonija (Latvija)	17,8	67,5	14,7	82,2	21,7
Litva	19,8	66,9	13,3	67,5	20,0
Mađarska	17,1	68,3	14,6	85,5	25,5
Makedonija	23,1	67,4	9,5	41,4	14,2
Moldavija	24,6	66,0	9,4	38,0	14,2
Poljska	19,6	68,3	12,1	61,7	17,6
Rumunjska	18,5	68,3	13,2	71,2	19,3
Rusija	18,3	69,2	12,5	68,4	18,1
Slovačka	19,8	68,8	11,4	57,5	16,6
Slovenija	16,1	70,0	13,9	86,0	19,8
Ukrajina	18,5	67,6	13,9	74,9	20,5
<i>Ukupno</i>	<i>18,7</i>	<i>68,4</i>	<i>12,9</i>	<i>69,0</i>	<i>18,8</i>

* Indeks starenja $X_s = (P_{(65+)} / P_{(0-14)}) \cdot 100$

** Koeficijent dobne ovisnosti staračkog kontingenta

$$k_{d,s} = (P_{(65+)} / P_{(15-64)}) \cdot 100$$

Izvor: *Recent demographic...*, 2000.; za Hrvatsku prema Popisu 2001., DZS, Zagreb, 2002.

Prema predloženim podacima, dobni sastav je najnepovoljniji u Bugarskoj, a slijede je Hrvatska, Mađarska, Letonija itd. (tablica 9). Prema kriteriju veličine udjela starih stanovnika u ukupnom stanovništvu, većina postsocijalističkih zemalja našla se tako među razvijenim europskim zemljama s vrlo stariim stanovništvom, ali su znatno siromašnije pa imaju i slabije uporište za učinkovitiju gospodarsku i socijalnu politiku.

Za očekivati je da će demografsko starenje u postsocijalističkim zemljama još više ojačati, između ostaloga zbog stal-

nog smanjenja rodnošći. Posebice to valja očekivati nakon 2010. godine, kad u staračku dob uđu brojčano veći naraštaji rođeni u tzv. kompenzacijskom razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata.

RANGIRANJE ZEMALJA PREMA DEMOGRAFSKIM POKAZATELJIMA

● TABLICA 10
Poredak zemalja
prema demografskim
pokazateljima*

Nasljeđe iz socijalističkog razdoblja te političke i društveno-gospodarske prilike u 1990-im godinama oblikovali su među postsocijalističkim zemljama osjetne razlike u demografskom razvoju, iako im je zajedničko obilježje ("opći smjer") pogoršanje demografskih prilika.

Zemlja	A	B	C	D	E	F	G	H	I	Ø**	Rang
Albanija	1	1	3	1	19	1	1	17	1	5,0	1
Bjelorusija	7	12	10	16	10	16	15	2	9	10,8	13
Bosna i Hercegovina	19	3	1	2	9	3	3	19	...	7,4	6
Bugarska	15	13	9	15	15	14	16	12	18	14,1	17
Češka	6	15	18	7	2	12	12	3	14	9,9	9
Estonija	17	15	15	13	8	13	13	16	12	13,6	16
Hrvatska	13	7	5	11	3	11	11	12	17	10,0	10
SR Jugoslavija	4	4	6	7	13	4	4	10	6	6,4	3
Letonija (Latvija)	18	18	19	14	11	17	17	15	13	15,8	19
Litva	5	10	11	9	6	8	8	8	7	8,0	8
Mađarska	10	11	8	17	5	14	14	4	15	11,1	14
Makedonija	15	2	2	3	14	2	2	18	3	6,8	5
Moldavija	10	8	16	10	17	9	9	14	2	10,6	11
Poljska	3	9	11	6	7	6	6	6	5	6,6	4
Rumunjska	12	5	7	12	18	10	10	11	10	10,6	12
Rusija	9	17	14	18	16	18	18	1	8	13,2	15
Slovačka	2	5	13	4	4	5	5	7	4	5,4	2
Slovenija	8	13	4	4	1	7	7	9	16	7,7	7
Ukrajina	14	19	17	18	12	19	19	5	11	14,9	18

A – indeks promjene broja stanovnika 1999./1990.; B – stopa rodnošći 1999.; C – indeks promjene stope ukupnog fertiliteta 1999./1990.; D – stopa smrtnosti 1999.; E – smrtnost dojenčadi 1999.; F – stopa prirodne promjene (priraštaja) 1999.; G – vitalni indeks 1999.; H – neto migracijski saldo (relativni) od 1990. do 1999.; I – indeks starenja.

* 1 = najpovoljnije stanje; 19 – najlošije stanje

** Prosječna vrijednost A do I

Izvor: Izračunano prema podacima u prethodnim tablicama.

Poredak zemalja prema demografskim pokazateljima daje više-manje očekivane rezultate (tablica 10). Najpovoljnije demografske prilike su u Albaniji, a slijede: Slovačka, Jugoslavija, Poljska, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Slovenija, Litva, Češka, Hrvatska, Moldavija, Rumunjska, Bjelorusija, Mađarska, Rusija, Estonija, Bugarska, Ukrajina, i na kraju, Letonija (Latvija) s najlošijim demografskim pokazateljima.

Često se ističe da Hrvatska svojim populacijskim razvojem zaostaje za drugim europskim zemljama. Razvidno je,

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 4-5 (60-61),
STR. 701-723

NEJAŠMIĆ, I.:
DEMOGRAFSKI...

pak, da se Hrvatska nalazi u sredini ljestvice postsocijalističkih zemalja, "ni najbolja ni najgora". Međutim, ta činjenica nije nimalo utješna. Naime, ako se indeksu starenja dade nešto veća važnost nego drugim pokazateljima (što je opravdano zbog jakog utjecaja starenja na budući razvoj stanovništva), proizlaze da Hrvatska, uz Bugarsku, ima najlošiju demografsku perspektivu (pridružuju im se Slovenija i Mađarska), tj. da će u budućnosti ukupna depopulacija biti glavni proces.

PRIMJER: BUGARSKA

Kakve buduće demografske promjene možemo očekivati? Kako idu postsocijalističke zemlje? Na temelju sadašnjeg stanja i tendencija može se predvidjeti da će u većini zemalja opća (ukupna) depopulacija biti glavni demografski proces. Ipak, iznesenu je pretpostavku uputno potkrijepiti konkretnim pokazateljima. Za to je dobar primjer Bugarska jer ima gotovo najlošije demografske prilike (sedamnaesta u skupini postsocijalističkih zemalja), ali i zbog toga jer je već dugo samostalna država te je bila u prilici provoditi vlastitu populacijsku politiku.

Većina pokazatelja demografskog stanja u Bugarskoj ima izrazito nepovoljne vrijednosti i to se uglavnom povezuje s produbljenjem gospodarske krize (Karakashev i sur., 1998.). Ukupna stopa fertiliteta iznosila je 1999. godine 1,23 (1997. bila je još i manja, samo 1,09; tablica 4). Besprimjerno niska stopa rodnoš, nepovoljan dobni sastav stanovništva (s niskim reproduktivskim potencijalom), rastuća smrtnost, iseljavanje i veliko smanjenje ukupne populacije obilježavaju zemlju tijekom posljednjih nekoliko godina. U razdoblju od 1990. do 1999. broj stanovnika je smanjen s 8,767 milijuna na 8,230 milijuna ili 6,1% (tablica 1).

Kako će se kretati ukupno stanovništvo Bugarske u doglednoj budućnosti? Prema rezultatima projekcije, broj stanovnika će se do 2020. smanjiti za: 1,076 milijuna, 1,269 milijuna, 1,451 milijuna ili 1,419 milijuna, ovisno o varijanti A, B, C i D (tablica 11). Doći će do vrlo jake ukupne depopulacije, čak i u "optimističnoj" varijanti koja razumijeva prestanak daljnjeg smanjenja fertiliteta.

➡ TABLICA 11
Kretanje (projekcija)
broja stanovnika Bugarske u razdoblju od 1995. do 2020. po odabranim godinama (u tisućama)

Godina	Varijanta*			
	A	B	C	D
1995.	8385	8385	8385	8385
2000.	8166	8144	8113	7964
2005.	7969	7904	7857	7727
2010.	7770	7644	7588	7473
2015.	7356	7394	7275	7232
2020.	7309	7116	6934	6966

* A ("optimistična"), B ("realistična"), C ("pesimistična") i D (uključuje vanjsku migraciju)

Izvor: Karakashev i sur., 1998.

Od samog smanjenja ukupne populacije još je nepovoljnija činjenica da će doći do pogoršanja dobnog sastava. Procjenjuje se da će 2020. godine udio žena u fertilnoj dobi iznositi samo 81% od odgovarajućeg udjela u 1995. godini; smanjit će se i broj stanovnika u radnoj dobi (15-64 godine), i to za 16,1% (po "realnoj" varijanti); udio mladih (0-19 godina) smanjit će se s 25,1% u 1995. godini na 19,7% u 2020. godini; udio starih (60 i više godina) povećat će se s 21,4% na 24,8% (Karakashev i sur., 1998.).

Možemo ustvrditi da će stanovništvo Bugarske u doglednoj budućnosti pasti na razinu bez presedana u suvremenoj povijesti neke zemlje u mirnodopskom razdoblju. Predočene demografske promjene, posebice starenje stanovništva, imat će brojne gospodarske, socijalne, izobrazbene, nacionalne i druge posljedice.

ZAKLJUČAK

Demografsko nasljeđe iz socijalističkog razdoblja u većini je analiziranih zemalja bilo nepovoljno. Prema tome, u dramatično razdoblje političkih promjena, općedruštvene i gospodarske tranzicije, većina zemalja ušla je s oslabljenim populacijskim potencijalom i nepovoljnim tendencijama demografskog razvitka. Nakon burnih političkih promjena u 1990-im godinama, došlo je u gotovo svim europskim postsocijalističkim zemljama do jake prirodne depopulacije, tj. do opadajuće reprodukcije stanovništva; dogodio se demografski slom! Demografsko starenje, koje je usko povezano s depopulacijom, snažno je zahvatilo gotovo sve zemlje. Taj će proces sljedećih desetljeća još više ojačati i bit će glavni čimbenik brojnih (nepovoljnih) gospodarskih, socijalnih, izobrazbenih, nacionalnih i drugih implikacija.

Sadašnje demografsko stanje već postaje ograničavajući čimbenik gospodarskog i društvenog razvoja analiziranih zemalja. Budući demografski procesi, koji proistječu iz sadašnjeg stanja i koji su dugoročno oblikovani zakonitošću demografske inercije, još će snažnije djelovati na društvenu strukturu i odnose.

Gospodarska kriza, tranzicijske poteškoće i ograničene mogućnosti implementacije učinkovite demografske politike ipak ne mogu biti izgovor za zanemarivanje demografskih problema. Iako je traženje rješenja težak put, krcat zaprekama, europske postsocijalističke zemlje ipak moraju njime krenuti. Uspjeh će biti izgledniji ako se bude temeljio na odgovarajućoj dugoročnoj demografskoj i općerazvojnoj strategiji.

LITERATURA

- Akrap, A. (1999.), Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u Hrvatskoj i županijama, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 793-815.
- Ardittis, S. (1994.), East-West migration: An overview of trends and issues. U: S. Ardittis (ur.), *The Politics of East-West Migration* (str. 1-48), St. Martin's Press.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 4-5 (60-61),
STR. 701-723

NEJAŠMIĆ, I.:
DEMOGRAFSKI...

Berent, J. (1970.), Causes of Fertility Decline in Eastern Europe and Soviet Union, *Population Studies*, 24 (2): 54-72.

Country Statement by the Government of the Federation of Russia, UN Commission for Europe, European Population Conference, sv. II, Geneva..., 1993.

Domini, M. (1999.), Migracijski procesi uzrokovani raspadom Jugoslavije i agresijom na Hrvatsku, *Migracijske teme*, 15 (3): 323-345.

Drbohlav, D. (1996.), The probable future of European East-West migration – selected aspect. U: F. W. Carter, P. Jordan i V. Rey (ur.), *Central Europe after the Fall of the Iron Curtain* (str. 269-296), Berlin, Peter Lang.

Fassmann, H. i Münz, R. (1994.), Patterns and trends of international migration in Western Europe. U: H. Fassmann i R. Münz (ur.), *European Migration in the Late Twentieth Century: Historical Patterns, Actual Trends and Social Implications* (str. 3-34), Laxemburg, Austrija, IIASA.

Frganović, M. A. (1996.), Opći razvoj, teškoće i izgledi demografskog kretanja u Republici Hrvatskoj. U: *Zbornik radova I. hrvatskog geografskog kongresa* (str. 42-50), Zagreb, HGD.

Gelo, J. (1999.), Ratni učinci na promjene demografskih struktura u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 735-749.

Höhn, C. (1988.), Population policies in advanced societies: pronatalist and migration strategies, *European Journal of Population*, 4 (3): 141-152.

Karakashev, H., Maleshkov, H. i Bachvarov, M. (1998.), Geo-demographic projection of the population of Bulgaria until 2020 – assumptions and main results, *European Spatial Research and Policy*, 5 (1): 59-70.

Migration and Population Change in Europe, Research Papers, No. 19, UN: New York, 1993.

Molodikova, I. (2002.), Ruskojezično stanovništvo u "bližem inozemstvu": buduća dijaspora ili povratnici, *Migracijske teme*, 18 (1): 41-62.

Nejašmić, I. (1996.), Regional Characteristics of Population Reproduction in the Republic of Croatia, *Geografski glasnik*, 58: 1-14.

Pliskevič, N. (1999.), Kamo ide Rusija? *Migracijske teme*, 15 (3): 393-399.

Pokos, N. (1999.), Procjena broja iseljenih stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 30. lipnja 1998. godine, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 725-734.

Recent demographic developments in Europe, Strasbourg, Council of Europe, 1998. i 2000.

Valentej, D. I. i Sudoplatov, A. D. (1977.) (ur.), *Problemi narodonaselenija*, Moskva, Izdateljstvo: Progres.

Van de Kaa, D. J. (1993.), European migration at the end of history, *European Review*, 1:87-108.

Wertheimer-Baletić, A. (1992.), Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju, *Encyclopaedia moderna*, 13(2/38/): 238-251.

Wertheimer-Baletić, A. (1996.), *Demoreprodukcijski procesi u Hrvatskoj*, Rad HAZU, 473: 114-140.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 4-5 (60-61),
STR. 701-723

NEJAŠMIĆ, I.:
DEMOGRAFSKI...

Wertheimer-Baletić, A. (1999.), *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, Mate.

Wertheimer-Baletić, A. (2000.), *Populacijska politika u zemljama s post-tranzicijskim obilježjima razvoja stanovništva*, Rad HAZU, 480: 163-181.

World Population 1996, New York, UN Department for Economics and Social Information and Policy Analysis, 1996.

Živić, D. (1999.), Promjene u dinamici i razmještanju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 767-791.

Demographic Development in European Post-Socialist Countries (1990-1999)

Ivo NEJAŠMIĆ
Teachers' Academy, Zagreb

In the work the author analyses demographic changes in post-socialist European countries in the 1990s. Nineteen countries have been included with a total of 339.4 million inhabitants. Between 1990 and 1999 the overall population of analysed countries decreased by 5.6 million people or 1.6%. The general (overall) depopulation affected almost all countries. The birth rate fell in the total population from 13.6‰ to 9.0‰, and all countries experienced a decline. In the late 1990s the "birth norm" was lowered to an average of one child per family (with the exception of Albania). All countries in which the process of demographic transition was not completed until the late 1980s rapidly entered the post-transitional stage after the year 1990, with the exception again of Albania and Macedonia (which is on the threshold of this stage). In post-socialist countries (in general) natural depopulation has occurred, with a clear tendency towards a growth of negative values. In the overall population the share of older people "65 and over" amounts to 12.9%; there is a strong trend of demographic senescence. The most favourable demographic situation is in Albania, followed by Slovakia, SR Yugoslavia, Poland, Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Slovenia, Lithuania, the Czech Republic, Croatia, Moldova, Romania, Belarus, Estonia, Bulgaria, Ukraine and finally Latvia with the worst demographic indicators. In the 1990s in almost all European post-socialist countries a demographic collapse occurred! Such demographic circumstances have already become a limiting factor for the economic and social development of the countries analysed.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 11 (2002),
BR. 4-5 (60-61),
STR. 701-723

NEJAŠMIĆ, I.:
DEMOGRAFSKI...

Demografische Entwicklung in den europäischen postsozialistischen Ländern (1990 – 1999)

Ivo NEJAŠMIĆ
Lehrerakademie, Zagreb

Im vorliegenden Artikel werden demografische Veränderungen analysiert, zu denen es im Laufe der 90er Jahre des 20. Jahrhunderts in den postsozialistischen Ländern Europas gekommen ist. Die Untersuchung umfasste 19 Länder mit insgesamt 339,4 Mio. Einwohnern. Zwischen 1990 und 1999 ging die Gesamtbevölkerung der analysierten Staaten um 5,6 Mio. oder 1,6% zurück. Vom allgemeinen Bevölkerungsrückgang wurden nahezu alle Länder erfasst. Die Geburtenrate in der Gesamtbevölkerung verringerte sich von 13,6‰ auf 9,0‰; sämtliche Staaten hatten einen Geburtenrückgang zu verzeichnen. Ende der 90er Jahre betrug die "Geburtennorm" im Durchschnitt 1 Kind pro Familie (ausgenommen Albanien). Alle Länder, in denen bis zum Ende der 80er Jahre der Prozess der demografischen Transition noch nicht abgeschlossen war, gingen nach 1990 beschleunigt in die Posttransitions-Etappe ein; davon ausgenommen waren Albanien und Makedonien (das sich an der Schwelle zu dieser Etappe befindet). In den postsozialistischen Ländern (insgesamt betrachtet) setzte ein natürlicher Entvölkerungsprozess ein mit der klaren Tendenz einer Steigerung von negativen Werten. In der Gesamtbevölkerung sind 12,9% der Menschen "65 und älter"; der Prozess des demografischen Alterns macht sich sehr stark bemerkbar. Am günstigsten ist die demografische Lage in Albanien; sodann kommen: die Slowakei, Jugoslawien, Polen, Makedonien, Bosnien und Herzegowina, Slowenien, Litauen, Tschechien, Kroatien, Moldawien, Rumänien, Weißrussland, Ungarn, Russland, Estland, Bulgarien, die Ukraine; zum Schluss folgt Lettland mit den ungünstigsten demografischen Werten. In den 90er Jahren des 20. Jahrhunderts ist es in nahezu allen postsozialistischen Staaten Europas zu einem demografischen Zusammenbruch gekommen! Solche Zustände wirken bereits einschränkend auf die wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung der analysierten Länder.